

(Ізмаїл)

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА СЛІВ ЛСГ ЗВУЧАННЯ

(НА МАТЕРІАЛІ ПРОЗИ Ю. ЯНОВСЬКОГО)

У статті висвітлено семантичну структуру слів ЛСГ звучання на матеріалі творів Ю. Яновського. Досліджено структуру синонімів в рамках ЛСГ звучання з лінгвостилістичної точки зору, встановлено типи синонімічних відношень, розкрито особливості конотативної трансформації у художньому тексті.

Ключові слова: семантична структура слів ЛСГ звучання, конотативна трансформація.

The semantic structure of LSG of sound in works of Yanovsky is exposed in the article. The structure of synonyms of LSG of sound on linguistics and stylistics positions is investigated; the types of synonymous relations are found out; the particularities of connotative transformation in the text are considered.

Key words: the semantic structure of LSG of sound, connotative transformation.

З'ясування характеру семантичної структури слів лексико-семантичних груп (ЛСГ) у загальній семантичній системі мови є важливим напрямом сучасних семасіологічних досліджень. Ця проблема пов'язана з такими практичними завданнями як виявлення національно-експресивних особливостей мови, розширення наукового фонду знань щодо шляхів збагачення лексики, розкриття закономірностей вираження ціннісного ставлення українців до навколишнього світу.

Лінгвістиці відомі і становлять чималий інтерес дисертації, монографії, статті, присвячені розгляду певних семантичних груп лексики [1; 5; 6]. Аналіз наукових джерел свідчить, що окреслена проблема досліджувалася з таких позицій: структура лексичної і граматичної семантики (В. Русанівський), семантичні процеси в лексиці (О. Стишов), семантична еквівалентність лексичних одиниць (С. Бережан), семантичне поле звучання в російській мові (Г. Горбаневська) тощо. Глибоке і багатоаспектне дослідження семантики слів ЛСГ у цих роботах дозволяє по-новому розглянути деякі питання, пов'язані із системними відношеннями мовних одиниць.

У цьому контексті питання про семантичну структуру слів у творах українських письменників, зокрема Ю. Яновського, потребує більш детального вивчення, що й визначило мету статті: з'ясувати семантичну структуру слів ЛСГ звучання на матеріалі творів Ю. Яновського. Завданнями статті є вивчення структури синонімів в рамках ЛСГ звучання з лінгвостилістичної точки зору, встановлення типів синонімічних відношень, розкриття особливостей конотативної трансформації у художньому тексті.

Своєрідність художнього мовлення полягає в тому, що в його матеріалі – головним чином лексичному – вже генетично закладені певні естетичні потенції. Саме тому дослідження синонімів як “мікроструктури, що перебувають в залежності від словникового складу як макроструктури” [10, с. 214] в рамках лексико-семантичної групи становить ту базу, яка визначає їх естетичну роль у творах художньої літератури.

ЛСГ звучання – одна з найчисленніших семантичних груп лексики, представленої у романах Ю. Яновського “Майстер корабля”, “Чотири шаблі”, “Вершники”, що зумовлюється як тематикою його творів, так і манерою оповіді. Ця ЛСГ характеризується розгалуженою синонімією, що спонукає на основі категоріально-лексичної семми “утворювати звуки” виділити окремі мікрополя: мікрополе ЛСВ, пов’язане з поняттям “мовлення”; мікрополе ЛСВ, пов’язане з поняттям “сміх”; мікрополе ЛСВ, пов’язане з поняттям “спів” та ін. Ця семема складає ядро аналізованої ЛСГ і в кожній лексемі мікрополя уточнюється за допомогою диференційних сем.

Парадигма лексем із домінантою “говорити – казати” є найширшою серед синонімічних рядів і об’єднує лексеми з різними конотаціями: говорити (казати) – мовити, проказати, приказувати, викласти, протягнути, прохрипіти, зарипіти, видушувати (перен.), прошипіти (перен.), пропищати (розм.), кинути (перен.), захлинутися (перен.), щебетати (перен.), мимрити, бурмотіти, белькотати, гаркавити, цідити, бурчати, казати (мовити), цідити / мимрити крізь зуби, пропускати слова з горлянки, пропалювати словами мозок тощо.

У реалізації семантичної структури слів із значенням мовленнєвого процесу спостерігається відтворення односпрямованого мовлення. Зіставлення семантичної структури ЛСВ бурмотіти у різних контекстних ситуаціях свідчить, що дієслово є автосемантичним, яке не потребує об’єктних поширювачів (“Галат бурмоче”): “Я пускаю бригаду з обох боків залізниці, – бурмотів сам до себе Галат задумливо, – гармати підуть посередині” [9, с. 258].

Результати опису мікрополя ЛСВ, пов’язаного з поняттям “говорити”, показують, що в текстах представлені лексеми та лексикалізовані словосполучення з диференційним елементом значення, яке уточнює процес мовлення в аспекті звучання і характеру вимови, тобто передають тон мовлення, забарвлення, чіткість, темп, висоту. Причому, письменник перевагу надає експліцитному, аналітико-синтетичному зображенню процесу мовлення, завдяки його експресивності і властивості передавати комплекс відтінків значення.

Так, зокрема, естетична сутність лексеми говорити розкривається у синтагматичних зв’язках з моделями: говорити + неголосно / тихо / тихше / беззвучно, в результаті чого створюється особливий тональний контур, що приводить до опозиції – який звучить не сильно, не голосно / тихо, і той, що не подає звуків; безмовний, німий / беззвучно. Така закономірність висхідно-нисхідного руху у вживанні слів, що нейтралізують основне значення, вмотивована художньо. Це дозволяє автору відтворити різний ступінь емоційної напруги – від конкретно-чуттєвої слухової картини до внутрішньо-емоційного стану людини: “Це його правило: що важчі справи, то тихше, спокійніше він говорить” [9, с. 247]. “Він (хлопчик) сидів, притулившись до стіни, побитої кулями, голова його трусилася, губи щось говорили й говорили беззвучно й безупинно” [9, с. 389].

Як бачимо, мінімальні лексичні синтагми виступають основним мовним засобом вираження лексичного значення слова.

Письменник, зображуючи психологічний стан персонажа в момент мовлення, намагається не повторюватися і ретельно відбирає слова для номінації на перший погляд однакових почуттів. Стилістично виразним виступає загальнономовне словосполучення сказати крізь зуби – говорити невиразно, вжите автором у різних варіаціях, щоб відтінити емоційно-збуджений тон у мові персонажів: “Ворушися чортова клацалко! – сказав крізь зуби високий Галат [9, с. 165]. Ю. Яновський значно розширює можливості функціонування цього словосполучення, увівши до його складу лексеми мовити, мимрити, які різноаспектно передають мовлення персонажів. Фразеологізмом мовити крізь зуби – висловити вголос свої думки – автор підкреслює поважність

висловлення: "...це смілива операція за Дніпром, вона може мати успіх, але генералові Бабієву треба добре стерегтися різних несподіванок, – мовив він крізь зуби" [9, с. 386].

Можна припустити, що словосполучення мимрити крізь зуби є перефразуванням фразеологізму мимрити собі під ніс, зафіксованому у лексикографічній праці "Фразеологічний словник української мови". Автор його вживає тоді, коли треба виділити тихе, невиразне і зневажливе мовлення: "Зрідка окремі фрази він вимовляв голосно, інші мимрив крізь зуби і жестикулював" [9, с. 208]. У словосполученнях відбувається специфікація значення – усної передачі інформації. При специфікації варіюється концептуальне ядро значення, що веде до певної зміни семного складу.

Серед дієслів, пов'язаних з поняттям мовлення заслуговує на увагу синонімічний ряд із домінантою "повідомити" – передавати інформацію без вказівки на спосіб її передачі: повідомляти, оповіщати, передавати, інформувати. Лексеми цього ряду характеризуються відношеннями, в яких відбувається повне семантичне накладання членів ряду, диференційний елемент значення (ДЕЗ) – 0. Заздалегідь відзначимо, що такий тип синонімічних відношень, для творчості Ю. Яновського не характерний, як і взагалі для мови із системою, що характеризується послідовною нормативністю. Членам ряду властивий "найвищий попарний коефіцієнт близькості" [2, с. 81]. Вони ідентичні своєю семантикою, функціонально й стилістично не протиставлені, що й дає підстави стверджувати про однорідність ряду в стилістичному відношенні; їх семантична близькість до лексеми повідомляти веде до того, що слова передавати, сповіщати можуть вживатися одна замість іншої в близьких за змістом контекстах, що підтверджує теоретичне положення про ізоморфізм семантичного змісту та спільний семний склад слів. Функціонування цих слів пов'язане в основному з контекстами офіційного мовлення.

Досить яскраву семантичну структуру становить синонімічний ряд із домінантою "сміятися", що виражає складну гаму людських почуттів, настроїв і окреслює поняття "утворювати сміх, перебувати в стані сміху різної сили і характеру вияву його": сміятися, реготати, видобувати звуки, вибухнути сміхом, підняти регіт, зайтися реготом, братися за живіт, грати на собі, як на гармошці; проковтнути посмішку, тремтіти куточками губ, покривити губи усмішкою, зайтися усмішкою. Вони диференціюються за емоційно-експресивними ознаками, набуваючи значень прагматичних, адгерентних.

Семантику слова сміятися визначає такий оцінний елемент, який розширює його діапазон, кваліфікує його синтезом сенсорних оцінок, тобто оцінок, зумовлених відчуттями. Так, емоційне відтінювання сміху, що безпосередньо реалізується в мікроструктурі художнього тексту, досягається за рахунок оснащення синоніма сміятися сенсорно-слуховими оцінками: "довго, голосно", які збагачують спільне значення різними конотаціями – "який сильно звучить, добре чутний; гучний" для контексту: "Він голосно засміявся, дістав з коробки два сірники, зломив у нього сірку і махнув рукою в повітрі" [9, с. 157]; "який має великий відрізок часу; тривалий, довгочасний": "На моє здивування вони довго сміялися" [9, с. 189]; психологічними – "іронічно, зневажливо", що несуть на собі сліди глузливого, пройнятого іронією та сповненого зневаги сміху: "Рибалка засміявся іронічно й зневажливо" [9, с. 102], або ж "як інтелігенти", де асоціативно вбачається легка, ледь помітна посмішка, як знак радощів або привіту: "...та про нас можна лише сказати, що ми сміялися, як інтелігенти, боячись безконтрольного прояву такого надзвичайного стану, як радість" [9, с. 96].

Виявлення певних почуттів (переважно радості, задоволення) автор передає за допомогою синонімів посміхатися, усміхатися, або ж рідковживаного синоніма осміхатися – посмішкою виявити свою приязнь до кого-небудь. Семантичний обсяг лексем оцінюється сукупністю ознак:

який сповнений доброти, щирості; подобається та привабливий, що кваліфікується увявленням про моральний ідеал, вчить коректної поведінки, або формує естетичні смаки, задовольняючи почуття прекрасного: “Двоє друзів подивилися у вічі одне одному і переконалися чогось – з полегшенням посміхнулися” [9, с. 194].

Поряд з нейтральним концептом сміху синонімічний ряд включає марковані концепти – лексеми та фразеологізми, розгляд яких дає можливість глибше розкрити специфіку майстерності письменника, пізнати його творчу манеру у використанні мовних засобів. Стилiстичний ефект синонімiв досягається шляхом емоційного забарвлення лексем та їх суміжного розташування. Причому, після вужчого за семантичним обсягом видобувати, звуки іде ширший – грати на собі, як на гармошці. Така суміжність синонімічних одиниць допомагає розкрити властиві їм емоційні та семантичні властивості, створити певну семантичну градацію в мікроконтексті: “Хазяїн-трамбака брався за живіт і, ніби колишучи його, видобував такі крикливі й пронизливі звуки, що здавалося – він сам на собі грає, як на гармошці” [9, с. 96].

Стає очевидним, що експресивна потужність синонімів експлікується через функцію нагнітання, утворюючи ампліфікаційні ряди. Зблизившись в одному асоціативному емотивно-оцінному полі, такі слова моделюють нові експресивні смисли, передаючи фрагмент дійсності. У кожного письменника є власні способи трансформування лексичних значень, шляхи і способи їх експресивізації та увиразнення нейтральних лексичних одиниць, моделювання синонімічних рядів тощо. З погляду Н.І. Бойко, експлікація експресивності висловлювання формується передусім суб'єктом мовлення, його комунікативними намірами та оцінними висновками [3, с. 432].

Так, дбаючи про конденсацію думки, письменник вдається до зредукованої форми загальноживаного фразеологізму від реготу (сміху) братися за живіт і кінцевим ступенем редукації є функціонування фразеологізму братися за живіт – дуже сміятися. Такі фразеологічні скорочення виступають своєрідними експресивними каталізаторами думки читача.

Особливого ліризму зображуваному надає синонім – тремтіти куточками губ – виражати стриману усмішку, оберігаючи її, і боячись втратити це прекрасне почуття: “Ось воно (обличчя) сміється й тремтить куточками губ – блищать степові очі” [9, с. 230]. Звернення автором до зорових образів створює умови для правильного розуміння контексту, його естетичних властивостей. З цього фразеологізму усвідомлюється не лише поняття “сміятися”, але й синтезований образ з його специфічними особливостями і проявом у словесному оточенні: використання письменником афективних слів, які знаходяться між собою у відношеннях еквіполентної опозиції: похмуро зламани брови, суворі уста, суворе обличчя – з негативного боку, і розправлені брови, обличчя сміється і тремтить куточками губ, – з позитивного боку. Наприклад, в контексті: “Похмуро зламани брови й над ними високе чисте чоло – на перший погляд. Далі й суворі уста запримітиш, і сильне підборіддя. Це – звичайний парубок. Роки царської війни послали багато важких думок у мозок, і ці думки світять тепер з очей. Суворе обличчя! А гляньмо-но, коли усмішка покривить губи, коли розправляться брови – кращого не знайдеш у світі обличчя. Ось воно сміється й тремтить куточками губ – блищать степові очі” [9, с. 229-230]. Контекст розвиває образні значення на основі актуалізованих елементів своєї семантичної матриці: поетика контрастів дає можливість зрозуміти, пізнати велич і таємність слова – людина.

Отже, аналіз семантичної структури слів ЛСГ звучання переконує нас в тому, що лексеми не тільки служать для вираження широкої палітри емоцій, почуттів, оцінок, усього того, що пов'язане зі сферою емоційно-психічної діяльності людської свідомості, а й виступають засобом пізнання та репрезентації національної картини світу.

Розгляд лексем в рамках ЛСГ звучання дозволяє виділити два типи парадигм: парадигми, в яких відбувається семантичне накладання членів ряду, тобто диференційний елемент значення дорівнює нулю; парадигми, в опозиціях членів яких спостерігаються градаційні відмінності: диференційному елементу значення властивий градаційний елемент. Перший тип синонімічних відношень стосується тільки однієї парадигми ЛСГ звучання із домінантою “повідомити”. Семантична структура лексем такого типу у досліджуваних текстах позбавлена оцінної ознаки, і більш імпонує стилю публіцистичному. Для романів Ю. Яновського характерним є тип синонімічних відношень з яскраво вираженою маркованістю, коли спостерігається чітка релевантність на шкалі градації семантичних елементів ряду. Така маркованість стимулюється ідейно-художньою потребою зображуваного.

Перспективи дослідження полягають у компаративному аналізі засобів вираження експресивної семантики синонімів в рамках лексико-семантичних груп на базі художніх творів вітчизняних та зарубіжних письменників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Актуальные проблемы исторической лексикологии и лексикографии восточнославянских языков // Тез. докл. Второй Всесоюзн. конф. – Днепропетровск, 1988. – Ч. I. – 224с.
2. Бережан С. Г. Семантическая эквивалентность лексических единиц // С. Г. Бережан. – Кишинев: Штиинца, 1973. – 372 с.
3. Бойко Н.І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти. – Ніжин, 2005. – 551 с.
4. Горбаневская Г. В. Семантическое поле звучання в современном русском языке: Автореф. дис.. канд. филол.наук. – М., 1983. – 22с.
5. Лексико-семантические группы современного русского языка. – Новосибирск, 1985. – 123 с.
6. Лінгвістичні дослідження. – Харків, 1992. – 114 с.
7. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. – К.: Наук. думка 1988. – 240 с.
8. Стишов О.А. Українська лексика кінця ХХ ст. (на матеріалі мови засобів масової інформації). – К.: Пугач, 2005. – 388 с.
9. Яновський Ю. Твори в 5-ти томах / Ю. Яновський. – К.: Дніпро, 1983 – Т.2.
10. Filipec J. Česka synonyma z hlediska stylistiky a lexikologia. – Praha, 1961. – 348 s.